

Ә. ӘБДИМАНАТҚЫЗЫ

НҮРЛЫБЕК БАЙМҰРАТҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІ

Қазақ әдебиеті тарихында Абайдың ұлылығын дәріптеп, жырламаған ақын кем де кем. Әдеби үрдіске енгізген жаңалығы өз алдына, қоғам мен мәдениетке елеулі өзгеріс енгізген Абайдың даналық қасиетін сүйіспеншілікпен насихаттау, сөз құдіретінің иесіне бас ие жырлау сонау 1914 жылдары басталып, бүгінгі өскелең ұландарға дейін жалғасын тауып келеді.

Абайға арналған өлеңдердің алғашқыларының сапына Жаяу Мұсаның «Күнәбай ұлы Ыбырай», Көкбайдың «Семейге Абай келсе күнде думан», Шөкәрімнің «Абай үлгісі», Сәбит Дөнентайұлының «Абайға» туындылары жатады.

Абай поэзиясымен сусындап, ақын шәкірттері Әріп пен Көкбай мектебінен өткен ақындардың бірі – Нұрлыбек Баймұратұлы. Ақынның Абайға арналған төрт өлеңі сақталған: «Абай» (1939 ж.), «Абай» (1940 ж.), «Бейіт басында» (1940 ж.), «Ұлы ақын» (1945 ж.) [1]. Ақынның туғанына 95 жыл, 100 жыл толуына орай әр жылдары жазылған арнаулар болса да, мағынасы жағынан 350 жолдан тұратын шағын поэма тәрізді.

Абайдың ақындық мектебінің дәстүрлік жалғастығына тәнті болған Нұрлыбек айтыстарында да Абайды жырға қосқан. Маясар Жапақовпен айтысында:

Кім жетер ой теңізі Абайыма,
Бәйгерек құлаш жайған маңайына.
Салсан да бір бұтағын салмақ болар,
Ақынның аты әйгілі талайына.
Өрбіген осы өреннің ұрпағымын,
Самғамай шаршы топта қалайын ба, — [2,112]

деп ақын шәкірттерінің молдығын, өзі де Абай елінің ұрпағы екендігін шабыттана жырлайды.

Өзіндік өлең өрнегімен ерекшеленетін Н. Баймұратұлының поэзиялық шығармаларының бір тармағы арнау болса, оның өзі түрлі мақсатпен туындап отырған. Кейбіреуі құрмет сезімін білдіру, тағзым ету негізінде жазылса, әлдебірі өзін арқылы сол адамның мінез-құлқын, болмысын суреттеу мақсатымен дүниеге келген.

«Арнау өлең – белгілі бір адамның бейнесін, мінез сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды. Бұл үлгідегі өлеңдердің негізгі өзгешелігі – олар жай біреуге құрмет сезімін білдіру үшін ғана емес, сол адамды мінездеуге арналған шығарма деуге болады» [3, 57].

Н. Баймұратұлының Абайға арналған туындылары тақырыбы жағынан біртұтас болып, бірін бірі толықтырып тұрса да, құрылыс-қалпы, жанрлық түрі, жазылу стилі жағынан әр басқа.

«Әрбір заман шындығы тудырған арнау өлеңнің идеялық мазмұны сол өлеңді тудырушы ақынның өмір сүрген саяси-әлеуметтік ортасымен тікелей байланысты» [4,68] болса, Н. Баймұратұлы арнауларының бір өзгешелігі оқырман ақынның өзі өмір сүрген ортасымен емес, сонау Абай заманымен, сол кездегі ұлт өмірімен жетік танысады. Өлеңді оқу барысында ақын Абай заманының саяси-әлеуметтік өмірінен хабардар болғаныны, өткен тарих асуларына қанық екенін байқауға болады.

«Арқаның шығыс жақтық даласында» деп басталатын 1940 жылы жазылған 64 жолдық арнауы екі бөлімнен тұрады. Жалпы өлеңдерін мағынасына қарай тарауға бөліп жазу, әрбір тарауға ат қою (*кеше, бүгін, бүгінгі Абай, сұрақ, жауап* т.б.) Нұрлыбек Баймұратұлының өлең жазудағы өзіндік стилі.

Арнаудың алғашқы бөлімінде Абай заманында қалыптасқан әдет-ғұрыптан, халықтың қоғамдық өмірінен мәлімет береді:

Ел билеп, үкім айтқан, жаза кесіп,
Бай мен бек, қожа молда, болыс бимен.
Құдалық, штат, ұрлық, барымта айдап,
Кесірі момын шаруа көпке тиген.
Қыздың құны – қырық жеті бірдей малмен,
Талай сұлу сарғайған, құқыл шалмен.
Ердің құны – жүз жылқы, жеті жетім,
Бұл болмаса, жуады қанды қанмен.

Ақын өткен өмірдің ескілік нышандарын, кертартпалықтың кесапатын нақты дәлелдермен, қомақты суреттеулермен бейнелейді. Қазақ даласындағы әлеуметтік жағдайды баяндай келе, екінші бөлімінде жана заманның туғанын баяндайды. Жаңа заманды тудырушы, жасаушы – Абай. Себебі, автор Абайдың дүниеге келуімен қатар жаңа заманның басталғанын анық аңғартады. Абайды *шыққан күнге, асқар шыңға, Гималайға, толған айға, сұлу сөздің сұңқарына* балап, халықтық тілдегі теңеу нұсқаларын қолданады. Шығарма Абай салған «жол тозбайды, мәңгі жасайды» деген оптимистік сезіммен аяқталады.

Арнауларының ішіндегі көлемдісі де, қомақтысы да ІҮ тараудан 176 жолдан тұратын 1939

жылы жазылған «Қабандай қандар борық би» деп басталатын өлеңі. Алғашқы арнаумен мағыналас болғанымен, тақырып ауқымы кеңірек. Екі арнаудың ұқсастық жері де жоқ емес. Әсіресе, Абай өмір сүрген өңірді суреттеуде:

Жоталы арқа шығыста,
Қордалы қорық Шыңғыста,
Тобықты елі жайлаған, — десе,

алғашқысында:

Арканың шығыс жақтық даласында,
Шыңғыстың шыңырау күз саласында.
Тобықты-арғын елі мекен еткен
Нар өркеш тасты адырдың арасында, —

деп бейнелейді.

Жоғарыдағы арнауадағыдай Абай елінің өлеуметтік өмірін өңгімелей келе «Тұманды түпсіз күндерде, Адасқан бұлдыр күндерде, қараңғы елдің қамына, өлмес жұрттың бағына нұрдан жарық ұл туады». Негізінен арнаулардың барлығы реалистік сипатта жазылған. Дегенмен осы арнауында Абайды суреттегенде «*Таудан асты ығы, Бұлттан асты биігі*» деп батырлық жырдағыдай ұлғайту түріндегі өсірелеуді қолдану арқылы романтизмнің ұшқынына бой ұрады. «Надандық — жау, көзін жой» деп геройдың өзін сөйлету арқылы, өмірге келгендегі негізгі мақсатымен таныстырады. Өз заманынан озық туған Абайдың болашақтан үміт күтіп, алдын болжап, кеудесін қайғы шер кернеп мәңгі ұйқыға көз жұмуымен тарау аяқталады. Абаймен бірге:

Теңізді тербеп тулатқан,
Екпіні тауды құлатқан,
Басылды дауыл, жел тынды.

Бұл жердегі «*дауыл*» Абай бейнесінің символы ретінде беріліп отыр.

Арнауың соңғы бөліміне «Бүгінгі Абай» деп ат қойылған. Әділдік күні туып, өмір жаңарады. Жаңа өмірдің тууы — «мыңмен жалғыз алысқан» Абайдың үлесі.

Надандық жаумен алысқан
Ол кім? — деп сұрақ қойып,
Абай данышпан, —

деп өзі жауап береді.

Абайдың 100 жылдығына арнап жазылған «Ұлы ақын» арнауы жоғарыда қаралған екі шығарманың дәстүрлі жалғасы іспеттес. Жанры жағынан А.Байтұрсынов көрсеткен жарлай арнауға ұқсас [5,56]. Арнауада жалпылай баяндаудан гөрі, оқырманға нақты қаратылып айтылған ой жатыр. Жүрегіңмен терең ұқ, өр сөзінің

кілтін аш, өр түйінін талдай шеш, сонда ғана Абайдың шын мәнінде кім екенін танысың дегенді меңзейді.

Таба алмайсың Абайды таза ұқпасаң,
Айтқанын қыл еңбегін ардақтасаң,
Мұны істемей құр Абай данышпан деу,
Ол Абайға аз, шын білмей мадақтасаң.

Арнауың өн бойындағы тағы бір ерекшелігі сұрақ-жауап арқылы ой дәлдігін тереңдетуге қол жеткізу. Мәселен:

1) Абай кіммен дос болды, кімменен қас,
Кімді сүйіп оқыды, кіммен мұндас.
2) Абай туды қай елде, қай жерде өсті,
Қайда жүріп, кімменен бой теңесті, —

деген сұрақтар легіне төмендегідей жауаптар беріледі:

1) Михаэлис, Лермонтов, ақын Пушкин,
Бір өзі барлығына сөзбен сырлас.
2) Күз құсындай даланың қазақ елі,
Еркін көшіп ел жайлап өскен телі.
Сол қазақтың баласы ақын Абай,
Шыңғыс тауы дананың туған жері.

Сұрақ-жауап тәсілін қолдану арқылы автор туындының көркемдік қуатын арттырумен қатар, жазылу стиліне төн ерекшелікті даралай түседі.

Бұл ерекшелік Н. Баймұратұлы заманындағы халық ақындарына сай ортақ тәсіл деп болжауымызға Қайып Айнабековтың «Ұмытпаймыз Абайды» өлеңі де мысал бола алады:

Мөддір, тұнық лайсыз,
Тұңғыық ойдың тереңі.
Ашып айтшы қазақта,
Айтулы ақын кім еді? — деген сауалына,
Қиялы ұшқыр, ойы өткір
Ақын Абай емес пе? — [6,26]

деп жауап береді.

Үш арнауада да ақын Абай мен халық арасындағы дәнекер ретінде қызмет жасайды. Кейде автор геройдың өзін сөйлету арқылы айтайын деген ойын нақтылай түссе, кейде геройды үшінші жақтағы адам ретінде қойып («*Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өсіп*», «*Мыңмен жалғыз алысты*»), оқырманмен тікелей тілдеседі. Осы көркемдік тәсіл жөнінде ғалым З.Ахметов: «Ақын өзінің ой-сезімін барлық өлеңде біркелкі өз атынан тура айтпай, кейде кейіпкердің, яғни, өзі сипаттап отырған басқа біреудің сөйлеуі — монологы арқылы, немесе, біреуді мінездеу арқылы жеткізуі де кездесіп отырады», — деп көрсеткен [7,239].

Н. Баймұратұлы соңғы «Бейіт басында» деген шағын өлеңінде шер тарқатып Абаймен тілдескендей күйге түседі:

Ұрпағың сәлем беріп келгенінде
Жатырсыз жауап қатпай сіз неғылып?

Ақындық ғұмырында Абайға бір емес, бірнеше өлең арнаған Н. Баймұратұлы арнауларының қоғамдық мәні терең. Жазу стиліндегі өзіндік ерекшеліктері мол. Көркемдік және танымдық жағынан қуатты болып келеді.

ӘДЕБИЕТ

1. Абайдын мемлекеттік қорық-мұражайының қолжазба қоры. КП. 1943.
2. Айтыс. II том. Алматы, 1966.
3. Әдебиеттану терминдер сөздігі. Семей-Новосибирск, 2006.
4. *Абай*. Энциклопедия. Алматы, 1995
5. *Байтұрсынов А.* Шығармалары. Алматы, 2004.
6. *Айнабеков Қ.* Шығармалары. Алматы, 1961.
7. *Ахметов З.* Поэзия шыңы – даналық. Астана, 2002.